

* * *

ИРОНИЯТА И АМБИВАЛЕНТНОСТТА КАТО ЕЗИКОВО-СПЕЦИФИЧНИ МЕХАНИЗМИ ЗА КОДИРАНЕ НА ЗНАЧЕНИЕ

МАКСИМ СТАМЕНОВ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
maxstam@bas.bg

В статията се представят и се тълкуват сходствата и различията между феномените ирония и амбивалентност. Общото между тях е, че намират израз в езикова форма, като най-често се опират на осцилация между положително и отрицателно значение на дума или израз от съответното изказване. Основната разлика между тях се дължи на обстоятелството, че практически всяка дума с положително значение, която се отнася до човек, може да се използва в ироничен смисъл, доколкото иронията се детерминира с оглед на дадена употреба на дума или израз. Независимо от това колко пъти ще употребим думата *гениален* в смисъл на *посредствен* или *тъп*, ироничните употреби няма да доведат до появата на ново лексикално значение на полисемната дума *гениален*, което да значи ‘посредствен, тъп’. За разлика от иронията амбивалентното значение не зависи от контекста на употреба по споменатия начин и трябва да бъде описано като такова в рамките на речникова дефиниция. Така например на българското *келеш* в РБЕ/РВЕ (1977–) се приписват, наред с другите, и следните две значения: 2. *разг., презр., обикн. в обръщение* Мъж или младеж, който е или изглежда неопитен, негоден за нещо, но е самоуверен, наперен, дързък или своенравен, вироглав. 3. *рядко, ирон.* За събрителен, ловък, оправен младеж. Неподходящо е те да се маркират като „презрително“ и „иронично“. Първото от тях е амбивалентно, а второто е адмиративно амбивалентно и може да изразява от учудване до завист на базата на предварително съставено неблагоприятно мнение за личните качества на даден човек.

Ключови думи: ирония, амбивалентност, начини на кодиране на междуличностни оценки и отношения с езикови средства

IRONY AND AMBIVALENCE AS LANGUAGE-SPECIFIC MEANING CODING MECHANISMS

MAXIM STAMENOV

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
maxstam@bas.bg

The article offers an analysis of the similarities and differences between irony and ambivalence. The two phenomena share the ability to be expressed in linguistic form;

both of them most often rely on the oscillation between a positive and a negative meaning of a single word or expression. The difference between them is that virtually any word denoting a positive characteristic of a person can be used ironically, given that irony is contextually conditioned. No matter how often we use *genius* in the sense of *mediocre* or *stupid*, the ironic use will not evolve into a distinct sense of the polysemous word *genius*. Unlike irony, ambivalent meanings do not depend on the context of use in the same way and should be encoded in the dictionary. Thus, Bulgarian *келеш* “squirt; fop” is defined in the Dictionary of the Bulgarian Language (RBE 1977–) as “2. *coll. contempt. usually as a form of address. A boy or a young man who is or seems to be inexperienced, unfit for something, but who is self-confident, arrogant, daring or wayward, headstrong. 3. rarely, iron. Used about a resourceful, deft, capable young man*”. However, it is inaccurate to define these two senses as “contemptuous” and “ironic”. The first one is ambivalent and may hence imply contempt or ridicule, whereas the second one is, as the analysis shows, admiratively ambivalent and can express attitudes ranging from astonishment to envy resulting from prior underestimation of the qualities of the individual in question.

Keywords: irony, ambivalence, ways of coding interpersonal evaluation or attitude using linguistic means

1. Понятието за ирония

Вербално изразената ирония се свързва от езиковедска гледна точка, на първо място, с формирането при изказ на противоположно значение на опорна дума в сравнение с тази, фиксирана в речника.¹ Така *гениален* в ироничен смисъл може с оглед на ситуацията да придобие значението на *тъп*, *неадекватен* или *посредствен*, т.е. да се изтълкува като контекстно обусловен антоним. В такъв смисъл е приведено в РБЕ/РВЕ (1977–) тълкуване „стилистичен похват, при който с цел насмешка, подигравателно се говори противоположното на онова, което се мисли“. По подобен начин в *Оксфордския речник на английския език* иронията се осмисля с оглед на понятието за семантична опозиция: „Речев израз, в който значението, което се има предвид, е противоположно на това, изразено от използваните думи; обикновено се реализира във формата на сарказъм или подигравка, при което похвални изрази се използват, за да означат осъждане или презрение“ (OED online; 18.08.2021; превод мой: М. С.).

Въпреки че подобни дефиниции са били критикувани като опростенчески, тъй като се обръща внимание, на първо място, на метаморфозата на буквалното положително значение в „преносно“ отрицателно, в тях фигурира по един или друг начин и вторият основен компонент на ироничното – че то изразява специфично отношение на говорителя към обекта на ироничното изказване, което той подканва неговия слушател да сподели. Именно разпознаването на това отношение мотивира преобръщането на тълкуването от буквално положително в имплицитно оценъчно отрицателно. Анализът на конкретен пример ще ни помогне да се ориентираме в посоченото:

- (1) Иване, ти си бил гениален! Как можа да го измислиш рано сутрин да прием ракия наред плажа, за да ходим после да се давим...

Ситуацията на употреба на (1) е следната. Компания от младежи пристига на плажа „рано“ сутринта в 11 часа, разполага се, Иван се оглежда, вижда близко плажно барче и предлага на всички да си купят оттам по една ракия „за отскок“ преди първото къпане за деня. В обсъждания пример освен квалификацията за „гениалност“ има още поне два характерни момента. Първо, използването във второ лице при обръщане към набедеения в гениалност на глаголна форма в преизказно наклонение (което може да се изтъкува като адмиративна употреба на тази форма). Второ, изтъква се евентуалният резултат от предлаганото действие – ако първо прием силна алкохолна напитка, къпането може да се превърне в даване, т.е. имаме допълнително „приземяване“ на псевдокомплимента чрез посочване какъв може да бъде резултатът от предлаганото от Иван, ако компанията приеме неговото предложение.

Стандартно възприетото обяснение по какъв начин действа иронията с оглед на приведените по-горе дефиниции, се заключава в постулата, че говорителят с помощта на иронично изказване изразява твърдение, което е противоположно по своя смисъл на буквално формулираното. При това положение обаче остава открит въпросът защо да го прави по този начин, а не да каже директно обратното, т.е. вместо „Иване, ти си бил гениален!“ да каже „Иване, ти си бил много тъп!“? Ироничната забележка не е много по-учтивата от директната обидна, доколкото обикновено се тълкува като присмехулна или презрителна според комуникативното намерение, но в някакъв смисъл е по-завоалирана.

В съвременната езиковедска прагматика са налице различни модели на феномена на иронията, които се конкурират помежду си (виж Grice 1975; 1978; Clark, Gerrig 1984; Sperber, Wilson 1992; 2012; Gibbs, Colston 2007). При двата основни измежду тях се изтъква, че при иронията трябва да се моделира не противоположанието само по себе си между две значения на дума или израз (буквално използвано и негова имплицитна противоположност като алтернативни квалификации на ставащото), а разминаването в комуникативните намерения, с които те биха били избрани за израз на правдоподобно твърдение. Така например на базата на сравнението между казано и имано предвид се прави разлика между буквална употреба в (2)б спрямо иронична преструвка (*pretence*) в (2)а в модела на Clark, Gerrig (1984):

- (2) а. Иване, ти си бил гениален!
б. Алберте, ти си бил гениален!

(2)б изразява искреното, а не притворното адмиративно отношение на

говорителя за разлика от преструвката в (2)а. То се дължи на неочаквано осенилото говорителя просветление за дълбочината на прозрението на Алберт Айнщайн в неговата обща теория на относителността. Но самата изключителност на условията, при които това изказване може да се приеме за образец на искрена употреба, идва да ни насочи, че при актуални случаи на комуникация мнозинството от употребите на *X*, *ти си бил гениален!* би трябвало да се тълкуват като иронични именно на базата на изключителността на условията за истинност. Хипертрофията на значението в положителна посока (хипербола) в контекста на всекидневна случка се приема като един от маркерите за припознаване на иронична употреба. Възможно е подобен ефект да се постигне и с обратно ориентирания риторичен троп на литотата (преднамерено омаловажаващ актуалното състояние израз), например когато срещна мой познат, който куца с гипсиран крак, и на немия ми въпросителен израз какво му се е случило, той отговаря:

(3) Вчера малко се подхлъзнах на улицата.

Характерно за иронията е, че тя стъпва на имплицирана противоположност почти еднозначно в една посока – от положително към отрицателно маркирано значение.² Поради тази причина няма нищо чудно, че изразяването по този начин отношение се квалифицира по презумпция като отрицателно – присмехулно или презрително – а в по-леките случаи като забележка, облечена в закачлива форма. Отношението, което се изразява по този начин, се формулира в смисъл, че само много наивни и глупави хора биха могли да си мислят казаното буквално пред лицето на това, което става пред очите им или се е предполагало, че ще стане. Чест случай от всекидневието е да се пародират по този начин прогнозите на синоптиците:

(4) Днес отново имаме прекрасен слънчев ден. (Казано с оглед на прогнозата от предната вечер по телевизията, като се посочва актуалният пейзаж през прозореца, където вали из ведро.)

Налице (за кой ли път) е драстично разминаване между прогнозите на метеоролозите и действителността. Само много наивен техен слушател би могъл да се осланя на сбъдването на това, което те прогнозира. Това е целта на направеното изказване – да се достигне до съгласие между говорител и слушател доколкото наивно би било да се вярва на избралите тази професия, в която очевидно се познава не повече, отколкото при гадаене на карти.

Съвременните когнитивно ориентирани модели на иронията целят да изяснят характера на изразяването чрез иронията отношение, като се има предвид ориентацията както на адресанта, така и на адресата на ироничното изказване. Според една от популярните теории, ироничното изказване

стъпва на преструвка. Говорителят се прави, че изразява суперлативна адмирация към предложението на Иван в (1) и номинално кани слушателя си да я възприеме като чиста монета на фона в ситуацията, за която става въпрос – пристигане на плажа за слънчеви бани и предложение да се пие ракия. Правилното разбиране на ироничното изисква от адресата да схване, че става дума за преструвка от страна на изказващия се и на тази основа да разбере, че по същество се изразява не адмирация на именуваната ситуация, а нейно осмиване и/или осъждане. Колкото по-очевидно е разминаването между това, което се вижда, и начина, по който то буквално се именува, толкова по-еднозначна става необходимостта да се прибегне до иронична интерпретация, която използва противоположно на буквално изразяваното отношение. Изразният потенциал на иронията стъпва на противопоставянето и смяната на перспективата спрямо тълкуваното събитие, с което тя се различава от директното формулиране на отрицателно отношение към предложението на Иван, като се каже например *Не се прави на глупак* или *Толкова ли си безмозъчен?*

Ироничната употреба не предполага задължително наличието на ясно и еднозначно маркиран отрицателен корелат на дадена положителна дума за различни случаи на нейно използване. Суперлативът *Ти си (бил) велик!*, изречен с иронично намерение, може да значи не само *Ти си мижитурка*, но и ред по-близки и по-далечни синоними, което се тълкува интуитивно на място от адресата на съобщението. И по тази линия, както проличава, работим с контекстно обусловена антонимия, а не с подобие на речникова (класическа) антонимия, регламентирана по еднозначен начин, както това е при *красив – грозен* или *силен – слаб*.

Доколкото тук сравняваме иронията с амбивалентността, в нашия анализ обръщаме преди всичко внимание на лексикалните средства за тяхното изразяване, тъй като амбивалентното значение, както ще видим, се поддава на лексикализация, като кодира също като иронията двойствено отношение, но със своя специфика. Сходствата между тях стават причина за тяхното смесване, включително и на равнището на стилистични маркировки, при което думи с амбивалентно значение се маркират като *ирон.* (ср. РБЕ/РВЕ 1977–), доколкото могат да бъдат употребявани в иронични изказвания, но както ще бъде показано при анализа на амбивалентността, става въпрос за феномени, които намират реализация на две различни равнища на езика според начина си на възплъщение: амбивалентността подлежи на кодиране на равнище семантика на отделната дума, докато иронията е въпрос за употреба при общуване, която имплицира подобно на антонимно лексикално отношение между казана и имана предвид дума или израз, т.е. тя не може да се опише със средствата на лексикалната семантика, без да се обръщаме към апарата на езиковедската прагматика, за да се изясни по адекватен начин характерът на казаното и иманото предвид.

2. Понятието за амбивалентност

За разлика от иронията, на която е обръщано и се обръща внимание още от времето на Аристотел, амбивалентността като психически феномен и начините на нейното кодиране с езикови средства практически не са обсъждани от езиковедска гледна точка. Самата дума *амбивалентност* е въведена в обращение като специализиран термин в психиатрията в началото на XX век от швейцарския лекар психиатър Ойген Блойлер (1857–1939). Той я употребява за първи път в статия, в която обсъжда особеностите на поведението на емоционално-афективна основа при болните от шизофрения: „Едновременен смях и плач са частична проява на шизофренична амбивалентност“ (Bleuler 1930: 382). Терминът намира приложение в психиатрията и в психоанализата и оттам е възприет извън психопатологията в обща употреба във всички книжовни европейски езици. В немски тя се употребява по-често и по-осъзнато, отколкото в американския английски. В българския език *амбивалентност* се използва най-вече в специализирания дискурс на психиатри, психопатолози и психотерапевти, а така също от учени и интелектуалци с хуманитарен профил и интереси в областите на психологията и психоанализата.

Значението на тази дума се тълкува в най-големия речник на английския език OED (1989) като „съ-съществуване на противоречиви чувства или отношения (като любов и омраза) в един и същи човек по отношение на човек или вещ“. В речника на немския език Duden (1989) се дава следната дефиниция на прилагателното *ambivalent* „двусмислен и поради това често вътрешно противоречив; раздвоен“, а за съществителното *Ambivalenz*: „раздвоеност, състояние на вътрешно напрежение, състояние на вътрешно противоречие със самия себе си (на чувства и желания)“ (превод от английски и немски мой; М. С.).

В английски като синоним на *ambivalence* често се използва описателното *mixed emotions* „смесени чувства“, което се употребява и на български приблизително със същото значение. Проблемът обаче е, че има доста т.нар. смесени чувства, които не биха могли да се класифицират като амбивалентни, ако се опитаме да моделираме в какво се заключават те и по какви начини бихме могли да ги отличим от други „смесени чувства“. Например можем хипотетично да изпитаме чувство, което да се именува със *скучаеща възхита* и което да е по дефиниция „смесено“, и то по силен критерий – несъвместимост на двете чувства, които би трябвало да го съставят. Не бихме нарекли обаче тази несъвместимост вътрешно противоречива дори и да приемем, че подобно преживяване е възможно. Несъотносимост или несъвместимост, както това е с потенциалната, но на практика най-вероятно невъзможна *скучаеща възхита*, не би трябвало да се бърка с противоречивост, както и „чисто“ чувство спрямо такова, в което можем да разграничим отделни елементи. С други думи, не всички чувства, които са съставни или дори се отричат взаимно, автоматично формират амбива-

лентно съчетание. За целта е необходимо повече по отношение както на характера на компонентните чувства, така и с оглед на структурата, която те формират.

За разлика от примери като **скупчаеща възхита*, които не „пасват“ поради несъотнесимост на значенията, при амбивалентното значение изглежда, че имаме кодирани „противоречиви чувства“, тъй както това е фразеологизирано на български език. При това положение обект на подобни чувства се оказва определен референт, който трябва да е ясен от контекста при декларирането на наличие на такива противоречиви чувства. Така на пример:

- (5) Появата на графа предизвиква буря от противоречиви чувства в сърцето на Елвира (ексцерпирано от анонимен роман измежду тези от розовата серия „Арлекин“).

Само по себе си наличието на противоречиви чувства обаче също не значи автоматически, че те формират амбивалентна констелация. Така например Елвира може да изпитва по отношение на графа страх от една гледна точка и да таи надежда по негов адрес от друга. Според същата логика една от най-често даваните за пример като амбивалентна според своето съдържание дума на немски – *Hassliebe* „омразолюбов“ – не изглежда да е такава, ако тълкуваме омраза – любов като въпрос на осцилация между двете чувства във времето – даден мъж или жена мрази друг мъж или жена за известно време сутрин, а след това го/я обича известно време вечер. В това няма нищо амбивалентно докато във времето се редуват две монолитни сами за себе си чувства, дори те взаимно да си противоречат. То става амбивалентно, ако аз изразявам любов и едновременно тая омраза към обекта на чувствата си. Но дори и този сценарий може да се постави под въпрос, тъй като бихме могли да го изтълкуваме по-скоро като проява на лицемерие, а не като амбивалентно отношение. Още любопитна става ситуацията, ако се изразява омраза, а се чувства любов, например когато дадена съпруга показва с вербални и невербални средства колко мрази съпруга си, за да прикрие своята любов към него. При това положение става още-по-спорно дали има проява на амбивалентно, или на някакво друго отношение.

Поради трудности и неясноти от подобен тип в научната литература, посветена на психологията на емоциите, са налице малко публикации, в които се обсъжда въпросът за същността на амбивалентността като чувство. Хашер (Hascher 1994: 167–183) например посочва, че при моделирането ѝ са налице две основни възможности. Първата от тях се състои в наличието на две противоположни и взаимно отричащи се емоции, изразими с думи от естествения език (например *недоверчива зависимост*). При това съчетание имаме две независими скали в емоционално-афективното пространство, а не противоречие по една и съща скала. Тези две скали са дове-

рие – недоверие и зависимост – независимост. Продуктът на едновременната активация в две измерения на емоционално-афективна структура се оказва преживяван като чувство на *недоверчива зависимост* към някого. От една страна, зависимостта от психологическа гледна точка неизбежно означава привличане в орбитата на влиянието на даден човек; от друга страна, недоверието към него скланя преживяващия към отдалечаване от този човек и негово неприемане.

Втората възможност да се моделира амбивалентността според Хашер (Hascher 1994) се заключава в това, че двете измерения на емоционална оценка не биват активирани напълно независимо едно от друго, т.е. не са ортогонално позиционирани в моделното емоционално-афективно пространство. В този случай има смесване или съчетаване на скалите, при което една от двете доминира и включва другата или другите, които са налице в случая. Така например при *недоверчива зависимост* бихме могли да се опитаме да докажем, че скалата за зависимост – независимост е доминираща и асимилира скалата за доверие – недоверие. Между другото, такова тълкуване би могло да се мотивира и от паралелизъм в зависимостта на чувствата спрямо начина на специфичното им езиково изразяване, при което *зависимост* е определяемо, а *недоверчива* е определение.

В съвременната афективна невронаука в последно време се появила редица изследвания върху характера и начина на функциониране на амбивалентните чувства. Така Антонио Дамасио и сътрудници (Vasago et al. 2020) изследват начина на функциониране на мозъка при преживяване на чувства като носталгия (*nostalgia*), копнеж (*longing*) или *bittersweetness* „горчивосладкост: *прен.* едновременно сладко и горчиво чувство“. Любопитно е да се посочи, че те откриват механизми при тяхно преживяване от група експериментални лица, както на бърза осцилация, така и на едновременност на положителния и отрицателния афект на различни равнища на функциониране на мозъка (виж също Berridge 2019; Kreibig, Gross 2017; Lomas 2017; Man et al. 2017; Perlovsky 2009; Schimmack 2001). Както се вижда от именуванияте емоции, в цитираното изследване става въпрос за двойствени чувства, които не са междуличностни (с каквито боравим тук, за да имаме съпоставимост с езиковия материал за ирония), а се отнасят до определен обект или тема, които ги предизвикват, например „онзи див копнеж по Филипините, по едрите звезди над Фамагуста“ (Никола Вапцаров).

При всички проблеми, свързани с моделирането им, амбивалентните чувства са значително по-разпространени, отколкото всеки от нас е склонен да допусне. Налице са цели регистри на общуване, които се основават на пораждане на подобни чувства. Такъв социално значим регистър е разпространяването на клюки, сплетни и клевети, които разкриват как зад благовидни и благообразни привидности и декларации на даден индивид или група се крият нелицеприятни и опасни за общуващите желания, мотиви, отношения и т.н. Налице са също и социално регламентирани „кана-

ли“ за безопасно „отвеждане“ на такъв тип чувства, например анимационните филмчета за възрастни. В тях често става въпрос за различни неприятни случки и преживявания на главните герои (като котарака Том и мишока Джери от поредицата „Том и Джери“), на които ние искрено се смеем. Ако бихме искали да ги съпреживеем, по-скоро би трябвало да им съчувстваме за всички беди и страдания, които си причиняват един на друг. След като обаче те са очевидно измислени персонажи, не виждаме нищо осъдително да се порадваме за тяхна сметка. И в реалния живот между съседи, колеги и познати не е рядкост начинът на мислене, с който се свързва шопската поговорка „Не искам на мен да ми е добре, а на Вуте да му е зле“.

Може би най-интересната от езиковедска гледна точка особеност на амбивалентните чувства се състои в това, че те могат да бъдат кодирани в значението на отделните думи преди или независимо от контекста на употреба. Така например турцизмът *сербез* изразява амбивалентното отношение на този, който именува даден човек като такъв, и не е възможно стигмата на амбивалентността да бъде анулирана от контекста. Ако се опитаме да минимизираме чрез отрицание и кажем *Той не е сербез*, това би могло да означава *Той е смотан* или *Той е мухльо*, или *Той е свит*, но едва ли *Той е скромн и почтен човек*. По същия начин, ако се опитаме да формулираме положителен суперлатив и кажем *Джордж Гордън лорд Байрън е бил велик сербез*, успяваме единствено максимално да усилим амбивалентния заряд на думата, а не я превръщаме в силно положителната „самоуверен, с високо самочувствие за себе си и за своите възможности“.

Думи като *злорадство* могат да ни подведат, че за да изразява една дума амбивалентно значение, е достатъчно в нея да са налице две противоположни чувства – в случая „радост“ и „зла умисъл“. Това само по себе си обаче не е достатъчно. Ще илюстрирам това положение с помощта на два примера на Чарлз Еджертън Осгуд (Osgood et al. 1957: 200–202), с които той онагледява не директно характера на амбивалентността, а по-общо спецификата на семантичната (не)конгруентност в езика.³ Неговите примери от интерес за нас са следните:

- (6) Честна проститутка (= *honest prostitute*).
- (7) Мързелив атлет (= *lazy athlete*).

От пръв поглед е ясно, че определяемо и определение в двата приведени случая не може да се съчетаят безпроблемно, а подлежат на тълкуване. Тези примери в действителност отлично прилягат да се покаже нещо, което Осгуд не е имал предвид. Ако осмислим какви са вариантите за интерпретация на (6) и (7), ще стигнем до извода, че са налице по две различни и всъщност противоположни по ориентация алтернативи:

- (8) а. Проститутка, *ама* честна.

- б. Честна, *ама* проститутка.
 (9) а. Мързелив, *ама* атлет.
 б. Атлет, *ама* мързелив.

Използването на рамковата конструкция, която се базира на турцизма *ама* (вместо книжовното *но*), в случая ни помага да разберем, че можем да имаме два типа противопоставяне, когато са налице качества или особености на даден човек, които взаимно си противоречат. Алтернативите б. в примерите по-горе именуваат амбивалентни значения, докато алтернативите а. именуваат „извинителни“ значения, които аз наричам амелиоративни – в противоположност на амбивалентните. От езиковедска гледна точка тази интерпретация е по същество семантична, т.е. не зависи от синтактичния статус на съответните думи в словосъчетанията (прилагателно + съществително), както може да се види от самите примери – веднъж определямото и веднъж определението изразяват както амбивалентното, така и амелиоративното чувство. С други думи, изборът на интерпретацията не се диктува от езиковоспецифичната синтактична структура, а на равнището на емоционално-афективно мотивираното отношение (атитюд или нагласа в психологически смисъл) на интерпретиращия спрямо предмета на семантичното тълкуване.

4. Анализ на амбивалентната дума *сербез*

Сербез не е полисемна, както може да изглежда от приведените по-долу тълкувания от речници на българския език, а амбивалентна дума. Най-добре ще проличи в какво се заключава спецификата на *сербез*, когато я сравним с нейния близък български синоним *дързък*:

дързък 1. Предизвикателно смел, решителен. 2. Неуважително, оскърбително груб, нахален (БТР/ВТР 1994).

дързост 1. Качество на дързък. 2. Дръзка проява, постъпка или изказване (БТР/ВТР 1994).

сербез *разг.* 1. Смел, дързък. 2. Бикоглав, упорит. *Сербез кон; сербезлък* – бикоглавщина; смелост, дързост (Андрейчин и др./Andreychin et al. 1976).

сербез *разг.* Смел. Дързък (РСБКЕ/RSBKE 1959).

сербез *прост.* Смел, дързък. *Много си сербез. Сербез момиче* (БТР/ВТР 1994).

сербезлък *прост.* Смелост, дързост (БТР/ВТР 1994).

При съпоставка с оглед на покритието в български тълковни речници веднага се вижда, че двете думи и в двете си значения си приличат по това, че първото е положително, а второто е отрицателно. Ако сравним Андрейчин и др./Andreychin et al. (1976) и БТР/ВТР (1994), виждаме, че по-

ранното издание по-добре се е справило с маркирането на двете лица на *сербез*. Отрицателното обаче е моделирано най-вече с оглед на възможностите с него да се наименува качество на животно (както се вижда от приведенния пример). То е валидно не само за коне, но и за други големи мъжки животни като биволи или бикове, но е остаряло. Поради тази причина правилно е отпаднало в по-новото издание на БТР/ВТР (1994), но на негово място не се появява алтернатива, която по-добре да подхожда на отрицателното значение на *сербез* (за хора), и все още предстои да установим на какво би трябвало да прилича тя.

Когато нещо се казва в прав текст (било в положителен, било в отрицателен смисъл), се използва не *сербез*, а например *дързък*, *дръзко*, както това е в *Кавалерийската бригада извърши дръзко нападение в тила на врага* или *Синът се държеше дръзко с баща си*. Когато същото съобщение трябва да се предаде по амбивалентен начин, вместо *дързък* се използва *сербез*, както би било в *Синът продаваше сербезлъци на баща си*. Чрез употребата на относително близки по значение на българските думи турцизми, които обаче качествено се отличават по вътрешната си семантична структура, се изразява двупластово значение с формула за пораждаване или тълкуване, която се състои от най-малко четири последователни стъпки:

1. Кое то изглежда добро (+*дързък*),
2. е „добро“, но не съвсем или не чак дотам (?*дързък*),
3. по-скоро точно обратното (*дързък* = *нахален, асертивен, самоуверен*),
4. по-скоро дори по-лошо от лошото... (*сербез* – претендира, прави се на едното, а е другото = *асертивен без покритие*).

От примерите се вижда, че амбивалентността подлежи на кодиране на лексикално равнище за разлика от иронията, с която понякога толкова се сближава (с оглед обръщането на полюса на оценка при подходяща употреба: *Яденето ти беше „възхитително“!*). Все пак остава като наистина труден за разрешаване въпросът как да разграничим кога е налице амбивалентност и кога ирония. Струва ми се, че един от белезите, по които тези два семантични и/или прагматични феномена на вербалната комуникация може ясно да бъдат разграничени, е именно тенденцията амбивалентността да се лексикализира. Ако посоченото е вярно, това означава, че моделирането ѝ е от първостепенна важност за теорията в лексикалната семантика и за лексикографската практика.

5. Семантичен потенциал на оценъчния компонент на значението на думата – положителен, отрицателен, амбивалентен, адмиративно амбивалентен

Обикновено се смята, че оценъчният компонент на думата е или в положителна (*умен, строен*), или в отрицателна посока (*глунав, дебел*). Тук

ще предложи пример, от който проличава, че при лексикално кодиране са налице още възможности, които не можем да редуцираме до посочените две, а именно амбивалентно, амелиоративно и дори адмиративно амбивалентно значение. В това отношение подходяща илюстрация на видовете лексикално значение на емоционално-афективна основа, които се имат предвид, ни предлага турцизмът *келеш*:

келеш

1. *разг., грубо.* Обикновено за мъж – долен, презрян човек; негодник, никаквик.
2. *разг., презр., обикн. в обръщение* Мъж или младеж, който е или изглежда неопитен, негоден за нещо, но е самоуверен, наперен, дързък или своенравен, вироглав.
3. *рядко., ирон.* За съобразителен, ловък, оправен младеж.
4. *остар.* Келяв, плешив човек.
5. *остар. и диал.* Дребен, нисък човек (РБЕ/RBE 1977–).

Първото значение е отрицателно; второто е амбивалентно; третото – наглед положително, но както ще видим, по-скоро адмиративно амбивалентно; четвъртото и петото се отнасят до болест и/или нелицеприятен външен вид и са остарели отрицателни. Второто значение се постига чрез „отрицание“ на първото, тъй като амбивалентното значение стъпва на отрицателно маркираната характеристика за негодност, която е достойна за презрение, за да я усили за сметка на наперената дързост в поведението на същата никаква личност, т.е. е „по-лошо от лошото“ (виж Стаменов/Stamеноv 2011: 212–250 за по-обстойно обсъждане на характера на амбивалентното значение). Третото значение представлява отрицание на отрицанието, доколкото отрича в определен смисъл предното, амбивалентното. И познайте какво – отрицание на отрицанието при формиране на полисемни лексикални значения не работи според догмите на марксистическата или дори на хегелианската идеалистична диалектика, не връща амбивалентното към отрицателно, или още по-малко не го превръща в положително значение, а формира още по-сложен композит на адмиративно на базата на амбивалентно, дори това да изглежда като вътрешно противоречиво съчетание. Тук логиката не е диалектическа, да не говорим за формална, а тази на езика и на начина на мислене с негова помощ при надграждането на лексикализираните мисловни съдържания на базата на разгръщане на полисемия. Смисълът в разглеждания случай е, че това, което изглежда по-лошо от лошото, се оказва по-добро, и то по впечатляващ начин, от набеденото за лошо. Ако разгърнем дефиницията на значение 3 на *келеш*, ще се убедим в правдоподобността на предлаганото тълкуване:

келеш *разг.* Младеж или мъж, който изглежда (или е изглеждал по друг повод) неопитен, негоден за нещо, като при това е демонстрирал

самочувствие, самоувереност, дързост, своенравие, вироглавие на можещ, но който показва при дадени обстоятелства неочаквана съобразителност, ловкост и оправност, като постига резултати, будещи едновременно възхищение и завист у този, който го именува по този начин.

Каскадите в надграждането на значението на *келеш* могат да бъдат представени в отделни стъпки от по-просто към по-сложно в следния вид:

1. Лошо: 1. *разг., грубо*. Обикновено за мъж – долен, презрян човек; негодник, никаквик.
2. По-лошо от лошото: 2. *разг., презр., обикн. в обръщение*. Мъж или младеж, който е или изглежда неопитен, негоден за нещо, но е самоуверен, наперен, дързък или своенравен, вироглав.
3. За завиждане от уж по-лошото от лошото: 3. *рядко, ирон.* За съобразителен, ловък, оправен младеж (РБЕ/РВЕ 1977–).

Значение 3. наследява и надгражда предходните 1. и 2., а не ги отрича. Адмиративно амбивалентното значение в 3. изглежда като шампион по сложност по тази линия. Тук специално трябва да се изтъкне, че в тълкувания случай говорим не за амелиоративно значение, както беше при „мързелив, но атлет“.⁴ Подлежи на по-нататъшно изследване колко още възможности са налице при съчетаването в различни конфигурации на емоционално-оценъчни компоненти на значението, които подлежат на лексикализация или на съчетаване като изрази.

6. Заключение

От езиковедска гледна точка иронията на първо място намира опора в употреби, които се базират на контекстно маркирана антонимна връзка между използвана положителна и имана предвид отрицателна дума или израз. Амбивалентното отношение в замяна може регулярно да се кодира като значение на отделна дума, т.е. то е налице, включително имплицираниято отношение на този, който възнамерява да го използва, преди да бъде активирано за актуална употреба. Това е основополагащата езиково разлика, върху която стъпва разграничението между тези два феномена на пораждане на смисъл. Проявата им при формирането на съответни изрази има когнитивна архитектура, която е очевидно асиметрична: възможно е амбивалентна дума или израз да бъде използвана за изразяване на иронично намерение, но обратното няма как да се реализира, доколкото иронични думи в менталния лексикон няма.

Констатираме разлики и с оглед на възможностите да се изрази оценъчно отношение. При иронията то варира най-вече в границите на присмех, осъждане и презрение, които се проявяват при междуличностни взаимодействия, докато амбивалентното отношение варира в по-широки гра-

ници и може да се отнася не само до индивиди и групи от тях, но и до феномени и обекти, към които говорителят иска да изрази двойствено отношение с оглед на своя нагласа.

Казаното означава, че при ирония и амбивалентност имаме конфигуриране по различен начин на съзнанието по линията на възплъщение на неговата интенционалност (= обектна насоченост):

Иронията е въпрос на употреба (*гений* → *глупак*), т.е. на прагматика.

Амбивалентността е въпрос на значение (*келеш*, *сербез*), т.е. на семантика.

Ироничен като отношение можеш да бъдеш към човек (*Иване, ти си бил гениален!*), а амбивалентен – към човек, идея или вещь (*Чалгата ме весели и дразни*).

Иронията може да отпраща като към противоположен полюс към амбивалентност (*Я какъв си станал юнак [= бабаитин]...*).⁵ Обратното не изглежда възможно.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Възможно е ирония да се изрази и с невербални средства. Такъв е например случаят, при който на Захарий Стоянов му купуват фрак, тъй като е включен в депутатията, която през 1887 г. трябва да извести Фердинанд фон Заксен-Кобург унд Гота (Ferdinand von Sachsen-Coburg und Gotha), че е избран за княз на България. В тази премяна той изиграва кючек, а в коментар именува фрака на турски *гьот пердеси* „перде, покривало за задни части“, като очевидно има предвид специфичната форма на най-официалната дреха в дрескода за мъже: „Във Виена, разказва Марков, купихме на Захарий Стоянова фрак. Той го наричаше гьот-пердеси. След като го облече, погледна се в огледалото и после изигра един кючек“ (Радев/Radev 2009: 598).

² Уилсън и др. (Wilson, Sperber 2012: 127) посочват възможността за иронични реплики в положителна посока, например „Колко си бил само тронав!“, за да се изрази евентуално възхищение от неочаквано пъргавя проява, но такива реплики изискват твърде специфични контексти и изглеждат по-скоро изключения на фона на правилото.

³ По повод на възможностите за пораждаване на семантична неконгруентност виж Osgood 1980: 219–220, с примери като *casual excitement* „нехайно възбуждане“ или *sudden contemplation* „ненадейно размишление; внезапно съзерцание“. Следва специално да се изтъкне, че механизмът на конгруентността в смисъла на Осгуд не трябва да се припознава единствено с този на лексикалната съчетаемост. Конгруентността при съчетаването на думи и изрази се установява на базата и на емоционално-оценъчна, а не само на когнитивна основа, както това е в *Безцветните зелени идеи яростно спят* на Ноам Чомски. Това ясно проличава при примери като (8) и (9).

⁴ Отношението тук може да се дефинира като уважение с уговорка: макар и да е мързелив, все пак е атлет. Досега не съм открил еднозначен случай на лексикализирано амелиоративно значение, тъй както то бе представено в аналитично

моделирания случая с „мързелив, ама атлет“. Лексикализират се значения с привиден положителен и същински отрицателен компонент, т.е. същинските амбивалентни, поне що се отнася до думите, които имат отношение към междуличностните взаимодействия.

Изречението „Била проститутка, ама честна“, където някой преизказва репликата на жена: „Може да съм проститутка, ама честна“, може да послужи най-вече за иронична употреба, т.е. „вервай“, ако ти изнася, на това, което тази жена казва по някакъв повод. Тук амелиоративното по презумпция значение на свой ред се преобръща иронично и по този начин дублира амбивалентното изходно „честна, ама проститутка“. Станалото крилато „Вервайте ми“, което е реплика на Симеон Сакскобургготски, представлява случай, който може да бъде изтълкуван като хибриден между генерализирана нейна иронична употреба и разгръщане на амбивалентно значение на глагола *вервам* за сметка на *вярвам*.

⁵ *Бабаут(ин)* е амбивалентна дума, която в съвременния български значи: „2. *пренебр.* Мъж, който демонстрира смелост, готов да предизвиква и участва в спречквания, сбивания и под.“ (РБЕ/РВЕ 1977–).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин и др. 1976: *Андрейчин, Л. и др.* Български тълковен речник. 3. изд. София, Наука и изкуство.
- БТР 1994: *Андрейчин, Л. и др.* Български тълковен речник. 4. изд., допълнено от Д. Попов. София, Наука и изкуство.
- Радев 2009: *Радев, С.* Строителите на съвременна България. Т. 3. София, УИ „Св. Климент Охридски“.
- РБЕ 1977–: *Речник на българския език.* Отг. редактори Кристалина Чолакова и др. Т. 1–15. София, Издателство на БАН.
- РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език.* Т. 3. София, БАН.
- Стаменов 2011: *Стаменов, М.* Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура. София, Изток – Запад.
- Berridge 2019: *Berridge, K. C.* Affective valence in the brain: Modules or modes? – *Nature Reviews Neuroscience*, 20, pp. 225–234.
- Bleuler 1930: *Bleuler, E.* Textbook of Psychiatry. Trans. from German into English by A. A. Brill. New York, MacMillan.
- Clark, Gerrig 1984: *Clark, H., R. Gerrig.* On the pretense theory of irony. – *Journal of Experimental Psychology: General*, 113, pp. 121–6.
- Duden 1989: *Duden. Deutsches Universal Wörterbuch.* 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Mannheim, Duden Verlag.
- Gibbs, Colston 2007: *Gibbs, R., H. L. Colston* (eds.). Irony in Language and Thought: A cognitive science reader. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Grice 1975: *Grice, H. P.* Logic and conversation. – In: P. Cole, J. Morgan (eds.). *Syntax and semantics.* Vol. 3: *Speech acts.* New York, Academic Press, pp. 41–58.

- Grice 1978: *Grice, H. P.* Further notes on logic and conversation. – In: P. Cole (ed.). *Syntax and semantics*. Vol. 9: *Pragmatics*. New York, Academic Press, pp. 113–128.
- Hascher 1994: *Hascher, T.* Emotionsbeschreibung und Emotionsverstehen. Zur Entwicklung des Emotionsvokabulars und des Ambivalenzverstehens im Kinderalter. Münster, Waxmann.
- Kreibig, Gross 2017: *Kreibig, S. D., J. J. Gross.* Understanding mixed emotions: Paradigms and measures. – *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 15, pp. 62–71.
- Lomas 2017: *Lomas, T.* The value of ambivalent emotions: A cross-cultural lexical analysis. – *Qualitative Research in Psychology*. Advance online publication. doi:10.1080/14780887.2017.1400143.
- Man et al. 2017: *Man, V., H. U. Nohlen, H. Melo, W. A. Cunningham.* Hierarchical brain systems support multiple representations of valence and mixed affect. – *Emotion Review*, 9, pp. 124–132.
- OED 1989: *Oxford English Dictionary in XX vols.* Second ed. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- OED online: *Oxford English Dictionary* online: <https://www.oed.com/>.
- Osgood 1980: *Osgood, Ch. E.* The cognitive dynamics of synesthesia and metaphor. – In: R. P. Honeck, R. R. Hoffmann (eds.). *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, pp. 203–238.
- Osgood et al. 1957: *Osgood, Ch. E. et al.* The Measurement of Meaning. Urbana, IL, University of Illinois Press.
- Perlovsky 2009: *Perlovsky, L.* Language and emotions: Emotional Sapir–Whorf hypothesis. – *Neural Networks*, 22, pp. 518–526.
- Schimmack 2001: *Schimmack, U.* Pleasure, displeasure, and mixed feelings: Are semantic opposites mutually exclusive? – *Cognition & Emotion*, 15, pp. 81–97.
- Vaccaro et al. 2020: *Vaccaro, A. et al.* Bittersweet: The neuroscience of ambivalent affect. – *Perspectives on Psychological Science*, 15 5, pp. 1187–1199.
- Wilson, Sperber 1992: *Wilson, D., D. Sperber.* On verbal irony. – *Lingua*, 87, pp. 53–76.
- Wilson, Sperber 2012: *Wilson, D., D. Sperber.* Explaining irony. – In: *Meaning and Relevance*. Cambridge: Cambridge University Press, Chap. 6, pp. 123–145.

REFERENCES

- Andreychin i dr. 1976: *Andreychin, L. i dr.* Balgarski talkoven rechnik. 3. izd. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Berridge 2019: *Berridge, K. C.* Affective valence in the brain: Modules or modes? – *Nature Reviews Neuroscience*, 20, pp. 225–234.
- Bleuler 1930: *Bleuler, E.* Textbook of Psychiatry. Trans. from German into English by A. A. Brill. New York, MacMillan.
- BTR 1994: *Andreychin, L. i dr.* Balgarski talkoven rechnik. 4. izd. dopalнено ot D. Popov. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Clark, Gerrig 1984: *Clark, H., R. Gerrig.* On the pretense theory of irony. – *Journal of Experimental Psychology: General*, 113, pp. 121–6.

- Duden 1989: *Duden. Deutsches Universal Wörterbuch*. 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Mannheim, Duden Verlag.
- Gibbs, Colston 2007: *Gibbs, R., H. L. Colston* (eds.). *Irony in Language and Thought: A cognitive science reader*. New York, Lawrence Erlbaum Associates.
- Grice 1975: *Grice, H. P.* Logic and conversation. – In: P. Cole, J. Morgan (eds.). *Syntax and semantics*. Vol. 3: *Speech acts*. New York, Academic Press, pp. 41–58.
- Grice 1978: *Grice, H. P.* Further notes on logic and conversation. – In: P. Cole (ed.). *Syntax and semantics*. Vol. 9: *Pragmatics*. New York, Academic Press, pp. 113–128.
- Hascher 1994: *Hascher, T.* Emotionsbeschreibung und Emotionsverstehen. Zur Entwicklung des Emotionsvokabulars und des Ambivalenzverstehens im Kinderalter. Münster, Waxmann.
- Kreibig, Gross 2017: *Kreibig, S. D., J. J. Gross*. Understanding mixed emotions: Paradigms and measures. – *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 15, pp. 62–71.
- Lomas 2017: *Lomas, T.* The value of ambivalent emotions: A cross-cultural lexical analysis. – *Qualitative Research in Psychology*. Advance online publication. doi:10.1080/14780887.2017.1400143.
- Man et al. 2017: *Man, V., H. U. Nohlen, H. Melo, W. A. Cunningham*. Hierarchical brain systems support multiple representations of valence and mixed affect. – *Emotion Review*, 9, pp. 124–132.
- OED 1989: *Oxford English Dictionary in XX vols*. Second ed. Oxford, Oxford University Press, 1989.
- OED online: *Oxford English Dictionary* online: <https://www.oed.com/>.
- Osgood 1980: *Osgood, Ch. E.* The cognitive dynamics of synesthesia and metaphor. – In: R. P. Honeck, R. R. Hoffmann (eds.) *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, pp. 203–238.
- Osgood et al. 1957: *Osgood, Ch. E. et al.* The Measurement of Meaning. Urbana, IL, University of Illinois Press.
- Perlovsky 2009: *Perlovsky, L.* Language and emotions: Emotional Sapir–Whorf hypothesis. – *Neural Networks*, 22, pp. 518–526.
- Radev 2009: *Radev, S.* Stroitelite na savremenna Balgaria. T. 3. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.
- RBE 1977–: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Otg. redaktori K. Cholakova et al. T. 1–15. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- RSBKE 1959: *Rechnik na savremennia balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sofia, BAN.
- Schimmack 2001: *Schimmack, U.* Pleasure, displeasure, and mixed feelings: Are semantic opposites mutually exclusive? – *Cognition & Emotion*, 15, pp. 81–97.
- Stamenov 2011: *Stamenov, M.* Sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik i v balgarskata kultura. Sofia, Iztok – Zapad.
- Vaccaro et al. 2020: *Vaccaro, A. et al.* Bittersweet: The neuroscience of ambivalent affect. – *Perspectives on Psychological Science*, 15 5, pp. 1187–1199.
- Wilson, Sperber 1992: *Wilson, D., D. Sperber*. On verbal irony. – *Lingua*, 87, pp. 53–76.

Wilson, Sperber 2012: *Wilson, D., D. Sperber. Explaining irony. – In: Meaning and Relevance. Cambridge, Cambridge University Press, Chap. 6, pp. 123–145.*

✉ Проф. д.ф.н. Максим Стаменов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, София 1113, България

✉ *Prof. Maxim Stamenov, DSc*
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
Boul. Shipchenski prohod 52, bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

Публикувано: 31 март 2022

Published: 31 March 2022